

Marcin WÓJCIK
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych

Peripheral rural areas in the geographical concepts

Zarys treści: W tradycji badań geograficznych koncepcja centrum–peryferie jest jedną z najważniejszych konstrukcji teoretycznych o licznych weryfikacjach empirycznych. Głównym celem opracowaniu jest próba porównania sposobów przedstawień wiejskich peryferii w tradycyjnych i nowych geograficznych koncepcjach badawczych. Przegląd najważniejszych koncepcji teoretycznych w kontekście wiejskich obszarów peryferyjnych ukazuje z jednej strony dużą różnorodność sposobów wyjaśniania struktur i procesów kształtujących ich charakter, z drugiej zaś buduje on pewne wyobrażenie o możliwościach interpretacji wiejskich peryferii w nowych, tzn. poststrukturalnych i kulturowych podejściach badawczych w geografii człowieka.

Słowa kluczowe: wieś, peryferie, koncepcje geograficzne.

Wprowadzenie

Terminy wieś (wiejski) oraz peryferie (peryferyjny) budzą różne skojarzenia, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Społeczne znaczenie wiejskich peryferii uwarunkowane jest wieloma czynnikami. Pierwsza grupa czynników związana jest z oddziaływaniem pewnych tradycji, jako pochodnych, specyficznych dla danego obszaru, historyczno-kulturowych procesów kształtowania wsi. Interpretacja tych uwarunkowań wymaga odwołania się przede wszystkim do społecznego postrzegania roli i znaczenia wsi w rozwoju politycznym, gospodarczym i społeczno-kulturowym odpowiednich państw i regionów. Druga grupa czynników wiąże się z oddziaływaniem różnych form przedstawień (ideologiczno-politycznych, planistycznych, naukowych), które tworzą pewne modele interpretacji wsi w postaci określonych struktur i procesów.

W społecznej i naukowej dyskusji na wiejskie peryferie zazwyczaj nie zwraca się dużej uwagi. W okresie transformacji bardziej interesujące są dynamiczne i efektowne przemiany wokół miast (suburbanizacja). Współczesne geograficzne interpretacje wsi (wiejskości), zwłaszcza w literaturze angloamerykańskiej, są dużo bardziej „łaskawe” w ocenie znaczenia wiejskich obszarów peryferyjnych, dostrzegając w nich wiele wartości pozaekonomicznych (por. Bunce 1994). Zmiana myślenia o wsi jest obecnie nie tylko pochodną przemiany jej charakteru (np. funkcjonalnego, fizjonomicznego). W dużej mierze zmienił się również sposób naukowego opisu wsi, który wiąże się najczęściej z poststrukturalnym i kulturowym zwrotem w geografii człowieka. Celem opracowania jest zatem próba porównania sposobów przedstawień wiejskich peryferii w tradycyjnych (strukturalno-funkcjonalnych) i nowych (poststrukturalnych i kulturowych) geograficznych koncepcjach badawczych.

Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach funkcjonalno-strukturalnych

Strukturalizm w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej wykorzystuje przede wszystkim założenia teorii funkcjonalnej (Suliborski 2010) i do dnia dzisiejszego nie słabnie jej popularność w wyjaśnianiu struktur i procesów gospodarczych na różnych poziomach organizacji systemów terytorialnych¹.

Koncepcje funkcjonalne w geografii społeczno-ekonomicznej charakteryzują się przypisaniem szczególnej uwagi do funkcji elementu w badanej całości (Suliborski 2001). Cechami funkcjonalnego myślenia o problemach badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej jest założenie obiektywności struktur (systemów), preferowanie ujęć statycznych, systematyzujących oraz synchronicznych (Suliborski 2001). W ujęciach funkcjonalno-strukturalnych sposób myślenia o problemie badawczym ma przede wszystkim charakter narzędziowy, tzn. główne ogniwa badań obejmują sposoby (metody) i interpretacje wyników pomiaru na podstawie informacji z baz statystycznych lub spisów z natury (empiryczny scjentyzm). Jednym z najważniejszych efektów badań geograficznych w tym modelu są mapy rozmieszczenia (zasiegu) zjawisk społeczno-gospodarczych wykonane często metodami syntetyzujących wyniki badań cząstkowych (metody typologiczne

¹ Funkcjonalizm jako teoria wyjaśniająca została poddana konstruktywnej krytyce w światowej literaturze geograficznej, co było m.in. przyczyną rozwoju nurtów krytycznych kontynuujących myśl strukturalistyczną w geografii człowieka oraz nurtów zrywających z tą tradycją – podejścia humanistyczne i kulturowe (por. np. Cloke i in. 1991, Suliborski 2010). W polskiej literaturze geograficznej od ponad 20 lat funkcjonalizm poddawany jest przez niektórych autorów krytyce, a ekonomiczne pojęcie funkcji zostaje rozszerzone o aspekty morfologiczne, społeczne, kulturowe (np. Maik 1988, Suliborski 2001, 2010).

i regionalizacyjne). Interpretacja wyników badań w ujęciu funkcjonalno-strukturalnym obejmuje przede wszystkim opis pewnych właściwości elementów w systemie, rzadziej natomiast sprowadza się do wskazania przyczyn (mechanizmów) procesów (Suliborski 2001). Wyjaśnianie charakteru (roli) funkcji elementów (obiektów) ma często cechy tautologii, gdzie opis właściwości obiektów odbywa się przez odniesienie do tych samych właściwości, np. analiza rozmieszczenia przestrzennego i funkcji obszarów rozwijających się oraz stagnujących odwołuje się do podziałów przestrzeni na centrum i peryferia, które z kolei wykonuje się na podstawie charakterystyki funkcjonalnej. Większość prac przyjmujących scjentystyczny wzorzec badawczy i funkcjonalno-strukturalny program badań interpretuje zmiany w koncentracji lub rozproszeniu określonych dóbr lub zasobów (ekonomicznych, ludzkich) na podstawie podziału przestrzeni na obszary wzrostu (centra) oraz stagnacji lub opóźnienia procesów (peryferie). Przestrzeń przedstawiana jest zazwyczaj w wymiarach „euklidesowych”, czyli obraz rzeczywistości zredukowany jest do mapy, modelu przestrzeni, schematu przestrzennego, itp.²

W najbardziej ogólny sposób geograficzne koncepcje funkcjonalno-strukturalne, które opisują zróżnicowanie przestrzeni w kategoriach centrum–peryferia można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

- koncepcje przemian i zróżnicowania funkcji oraz struktury funkcjonalnej jednostek osadniczych (teorie kształtowania się sieci i systemu osadniczego),
- koncepcje przemian struktury przestrzennej (w tym funkcjonalno-przestrzennej) na różnych poziomach organizacji terytorialnej, głównie regionalnej i państwowej.

Wiejskie peryferia a teoria ośrodków centralnych

Teoria ośrodków centralnych autorstwa niemieckiego geografa W. Christallera jest ogólną koncepcją wyjaśniającą prawidłowości w rozmieszczeniu, roli (funkcji) jednostek osadniczych oraz organizacji przestrzeni ekonomiczno-osadniczej (Suliborski 2008). Podstawowe założenia teorii ośrodków centralnych można odnieść do procesu kształtowania się ognisk i peryferii w rozwoju gospodarczym. W teorii tej dokonuje się podziału jednostek osadniczych na te, które pełnią funkcje centralne, czyli miejsc centralnych oraz jednostki bez funkcji centralnych (miejsca niecentralne). Centralność lub brak centralności, jako cecha osiedli ma charakter absolutny, tzn. decyduje o ich podziale na wytwarzające strefę wpływów (centrum) i znajdujących w strefie funkcjonalnej podległości – peryferie (Suliborski

² Typ przestrzeni fizycznej, por. Lisowski 2003.

2008). Specyfika funkcji centralnej osiedla polega na oferowaniu dóbr i usług dla ludności spoza miejsca centralnego. Charakter dóbr i usług (ich rzadkość) decyduje o hierarchii osiedli w sieci osadniczej oraz ich przestrzennym zasięgu obsługi. Sieć osadniczą można przedstawić na kształt piramidy, a pozycja (szczybel) osiedla zależy od tzw. nadwyżki funkcjonalnej (Maik 1992). Oparcie klasyfikacji funkcjonalnej osiedli przede wszystkim na działalności usługowej ma konsekwencje dla ich normatywnego opisu. W teorii sieci osadniczej zakłada się, że wraz ze wzrostem centralności osiedla (ilości i zróżnicowania dóbr centralnych) rośnie jego ranga, podkreślona również liczbą ludności, a to z kolei pozwala określić stopień jej umiastowienia. Ranga miasta zależy od zakresu oferowanych dóbr centralnych, dzięki którym możliwe jest taka organizacja osadnictwa, gdzie jednostki funkcjonalnie „słabsze” podlegają „silniejszym”.

Teoria W. Christallera, niezależnie od jej mocy eksplanacyjnej, sytuuje wieś w relacji podległości i buduje typową dla strukturalnego sposobu opisu zależność obszaru obsługi (głównie wieś) od centrum obsługi (głównie miasta). Przemieszczanie się ludzi w przestrzeni ekonomicznej w celu realizacji zapotrzebowania na określone dobra wymaga od mieszkańców wsi największego wysiłku organizacyjnego ze względu na czas i koszty dojazdów do ośrodków centralnych.

Wiejskie peryferie a teoria bazy ekonomicznej

W przeciwieństwie do koncepcji organizacji sieci osadniczej W. Christallera, teoria bazy ekonomicznej uwydatnia mechanizmy wzrostu ekonomicznego obszarów, szczególnie miast. Istotą tej teorii jest podział działalności (zajęć) wykonywanych przez ludność jednostek osadniczych na dwie grupy, tj. egzogeniczną (odpowiada na zapotrzebowanie zewnętrzne) oraz endogeniczną (odpowiada na zapotrzebowanie wewnętrzne). Teoria bazy ekonomicznej, jako jedna z teorii popytowych, wyjaśnia istnienie funkcji egzogenicznych (określanych najczęściej miernikami zatrudnienia) jako konsekwencję społecznego i terytorialnego podziału pracy (Suliborski 2008). Funkcje egzogeniczne, ich odpowiednio duży udział w strukturze działalności jednostki osadniczej, decyduje nie tylko o organizacji systemu osadniczego, ale w myśl tej teorii, stanowi podstawę utrzymania (dochodów), a przez efekty mnożnikowe określa wielkość sektora endogenicznego (Suliborski 2008).

Teoria bazy ekonomicznej została opracowana przede wszystkim dla miast, a jej interpretacje i empiryczne weryfikacje były prowadzone w analizach miejskich systemów osadniczych. Ze względu na marginalny charakter rolnictwa w mieście, działalność ta (na niskim endogenicznym

poziomie) była często pomijana w badaniach. Niektórzy autorzy rozszerzali założenia teorii bazy ekonomicznej poza ramy regionalno-miejskiej analizy i wychodzili z propozycjami włączenia do studiów nad systemem osadniczym osiedli (obszarów) wiejskich (Zagożdżon 1964, Maik 1976, Wójcik 2010). W podstawach teoretycznych takich podejść podkreślano relatywny charakter funkcji osiedli, zależnie od poziomu analizy systemu osadniczego (lokalnego, ponadlokalnego). Teoria bazy ekonomicznej (w dojrzałej formie ukształtowała się w latach 40. XX w.) odnosi się do specyfiki społecznego i terytorialnego podziału pracy epoki industrialnej, w tym wyróżniania miast i wsi według kryterium funkcjonalnego (funkcje rolnicze we wsiach i funkcje nierolnicze w miastach). Niezwracanie większej uwagi na wieś, jako element składowy bazy ekonomicznej, wynikało z kilku przyczyn zarówno o charakterze ideologicznym, jak i techniczno-organizacyjnym. Wśród nich do najważniejszych można zaliczyć:

- prymat ideologii industrializacji i „wielkich” programów rozwoju społecznego opartych na uprzemysłowieniu, zwłaszcza w ośrodkach miejskich (urbanizacja);
- rosnące znaczenie przemysłu i usług w wytwarzaniu PKB, a tym samym marginalizacji ekonomicznej funkcji rolnictwa;
- specyfikę działalności rolniczej (zwłaszcza w krajach słabo rozwiniętych lub rozwijających się), która w wielu regionach ma charakter niekomercyjny (samozaopatrzeniowy) i nie kieruje się zasadami rachunku ekonomicznego (zysku);
- utożsamianie obszarów wiejskich z funkcją rolniczą i niedocenywanie wsi jako miejsca lokalizacji lub potencjalnej lokalizacji działalności pozarolniczych;
- ekonomiczną i kulturową dyskryminację wsi jako obszarów opóźnionych w rozwoju, a tym samym niedostrzeganiu w niej istotnego partnera w wymianie gospodarczej.

Teoria bazy ekonomicznej, jako koncepcja wyjaśniająca gospodarczy wzrost (lub upadek) jednostek osadniczych, szczególną uwagę zwraca na wymianę dóbr. Funkcja ośrodka, czyli działalność skierowana na zewnątrz, przynosi skutki dla jednostek osadniczych, w których jest zlokalizowana (Suliborski 2001). Funkcja, jako rodzaj elementu w systemie, może być analizowana na różnych poziomach systemu osadniczego (lokalnym, regionalnym, krajowym), choć analiza przede wszystkim odnosi się do miejskich systemów osadniczych. Koncepcją odwołującą się do funkcjonowania systemów osadniczych z punktu widzenia wsi i opierającą się na roli funkcji egzogenicznej jest koncepcja kształtowania się strefy życielskiej miast. Teoria strefy życielskiej miasta w swych założeniach odnosi się do roli wyspecjalizowanego i towarowego rolnictwa we współkształtowaniu systemu osadniczego (Zgliński 1994). W kontekście teorii bazy ekonomicznej funkcję życielską należy uznać jako jedną z funkcji zewnętrznych wsi.

Koncepcja bazy ekonomicznej upatruje przyczyn wzrostu ośrodków w działalności eksportowej, co jednocześnie prowadzi do integracji systemu osadniczego (specjalizacja osiedli). Współczesne interpretacje tej teorii, podobnie jak innych teorii popytowych, kierują uwagę na charakter dóbr, które są przedmiotem wymiany. Klasyczny podział funkcji ekonomicznych pomiędzy wsie (funkcje rolnicze) i miasta (funkcje pozarolnicze), wykształcony i utrwalony w okresie industrializacji, prowadził do segmentacji układów funkcjonalno-przestrzennych. Wymiana towarów pomiędzy wsią i miastem prowadzi do wzbogacenia się ośrodków miejskich kosztem wsi. Główną przyczyną jest charakter dóbr wytwarzanych w obu strefach. Miasta oferują dobra wysoko przetworzone (kapitałochłonne), i co za tym idzie o większej wartości, a obszary wiejskie konkurują produkcją rolniczą o stosunkowo małym stopniu przetworzenia (pracochłonne). Wymiana w długim czasie pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi prowadzi do powstania różnic w sytuacji dochodowej (poziomie życia) i wszelkich konsekwencji z tego wynikających (emigracje ludności ze wsi, wyludnianie wsi, pauperyzacja, gospodarcza i kulturowa degradacja). Proces ten decyduje o peryferyzacji wiejskich układów osadniczych i podporządkowaniu ich centrom rozwoju gospodarczego, czyli miastom.

Wiejskie peryferie a koncepcja polaryzacji

W naukach społecznych, w tym również geografii człowieka, jedną z najważniejszych teorii wyjaśniających zróżnicowanie struktury przestrzennej jest koncepcja 'rdzenia–peryferii' oraz jej pokrewne, np. rozwoju spolaryzowanego lub regionów węzłowych. Źródłem tej koncepcji są sformułowane na przełomie XIX i XX w. założenia o organicystycznym charakterze jednostek polityczno-terytorialnych (państw, regionów). Antenaci geografii człowieka uważali wówczas, że zasięg granic państwa i wielkość terytorium wyraża jego siłę, a stolica (obszar rdzeniowy, załączkowy) jest 'sercem' podtrzymującym funkcje życiowe organizmu politycznego (Ratzel 1887). Zasadnicze założenia geograficznej wersji koncepcji rdzenia (centrum) i peryferii powstały w oparciu o obserwację zmian w strukturach funkcjonalno-przestrzennych państw oraz regionów w okresie uprzemysłowienia i w dużej mierze odnosiły się do ekonomicznej charakterystyki zmienności układów terytorialnych (Rykiel 1991). J. Friedman (1968) formułując najważniejsze tezy koncepcji rdzenia – peryferii wskazywał na czynniki związane z wczesną industrializacją, które jego zdaniem zdecydowały o pojawieniu się innowacyjnych centrów i utrzymywaniu przez nich przewagi konkurencyjnej oraz wynikającej z niej dominacji ekonomicznej nad pozostałym obszarem,

czyli peryferiami (Grzeszczak 1999, Grosse 2002). Koncepcja rdzenia i peryferii jest jednym z najczęściej stosowanych modeli rozwoju społeczno-gospodarczego w opisie przestrzennego zróżnicowania pozycji władzy i podporządkowania, nie tylko ekonomicznego, ale również politycznego i kulturowego. Do koncepcji tej geografowie odwołują się stosunkowo często, zwłaszcza w kontekście wyjaśniania przestrzennego rozmieszczenia zjawisk społeczno-gospodarczych (mapowanie rozwoju). Założenia tej teorii służą również do opisu zróżnicowań w różnych skalach przestrzennych, od lokalnej i regionalnej (np. koncepcja regionu węzłowego, rozwoju spolaryzowanego), przez krajową (np. koncepcje urbanizacji i metropolizacji, dyfuzji innowacji oraz np. kresów państwowych) po skalę globalną (np. koncepcja systemu światowego).

Koncepcja rdzenia-peryferii opisuje w dużej mierze pozycję obszarów wiejskich w rozwoju społeczno-gospodarczym epoki industrialnej. Zwrócenie uwagi na geograficzne umiejscowienie procesów rozwojowych, przede wszystkim w wielkich miastach, i w oparciu o dominujące (wiodące) na danym etapie przemian gospodarczych branż przemysłowych, sytuuje wieś oraz rolnictwo na pozycji peryferii zdominowanych przez ośrodki miejskie – centra dyfuzji innowacji i bodźców rozwojowych.

Wiejskie peryferia a koncepcja urbanizacji i rozwoju wielofunkcyjnego

Koncepcja urbanizacji jest jednym z najczęściej stosowanych podejść do teorii i praktyki badawczej, które służą wyjaśnieniu zmienności społeczno-gospodarczej krajowych i regionalnych struktur przestrzennych. W geografii od lat. 60. XX w., zaczęto używać terminu 'urbanizacja wsi', co budziło kontrowersje z uwagi na bardzo szeroki zakres tego pojęcia, pod którym często opisywano różne przemiany związane z modernizacją, zmianami demograficznymi, społecznymi i rozwojem instytucjonalnym (Rajman 1994). Urbanizację wsi rozpatrywano najczęściej w związku z procesem industrializacji miast (Rakowski 1980). Szczególną uwagę zwracano na obszary rozwijające się pod wpływem wielkich miast, a urbanizację wsi łączono często ze zjawiskiem kształtowania się stref podmiejskich dużych miast (suburbanizacja). W odróżnieniu od urbanizacji, jako procesu powstawania i rozwoju miast, urbanizacja wsi określana była często 'semiurbanizacją', czyli takimi „przemianami społeczno-gospodarczymi i morfologicznymi wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji, czy to w sensie przyłączenia wsi do istniejącego miasta, czy też metamorfozy wsi w miasto w pełni rozwinięte” (Golachowski 1966, s. 45).

W studiach urbanizacyjnych wieś najczęściej była przedstawiana jako obszar, który podlega pewnym strukturalnym zmianom na wzór miejski (demograficznym, zawodowym, przestrzennym). Urbanizacja wsi, jako wyraz pewnej idei postępu, progresu społeczno-gospodarczego, opierała się na wartościowaniu przemian charakterystycznych dla miast oraz wsi. Interpretacja zjawisk urbanizacyjnych służyła przedstawianiu wsi jako środowisk zacofanych, nienadążających za zmianami społecznymi i gospodarczymi w społeczeństwie masowym. W koncepcji tej miasto jest wzorem rozwoju dla wsi, co w dłuższej perspektywie czasowej ma doprowadzić do upodobnienia się wsi do miasta. Urbanizacja wsi jest w tym sensie jedną z wersji teorii modernizacji, która zakłada transfer, dyfuzję wzorów rozwoju społeczno-gospodarczego uznanych z jakiegoś względu za pożądane w strukturze społeczno-gospodarczej wsi. Współcześnie taki sposób patrzenia powiela się w badaniach nad metropolizacją przestrzeni, gdzie wyróżnia się obszary metropolitalne o dużym stopniu łączności z procesami globalnymi oraz niemietropolitalne, do których zalicza się większość obszarów wiejskich (marginalizowanych regionalnych peryferii).

Z koncepcją urbanizacji wsi łączy się w dużej mierze planistyczne pojęcie 'rozwoju wielofunkcyjnego' (Kostrowicki 1976). Rozwój koncepcji obszaru wiejskiego, jako przestrzeni wielofunkcyjnej wiązał się z ewolucją poglądów geografów rolnictwa na współczesny charakter przemian społeczno-gospodarczych wsi (od lat 70. XX w.), których cechą było i jest stopniowe zmniejszanie roli rolnictwa w strukturze gospodarczej terenów wiejskich. Koncepcja wiejskiego rozwoju wielofunkcyjnego zrodziła się z potrzeby nowego sposobu planowania wsi dostosowanego do szybkich zmian strukturalnych wiejskiej gospodarki, w tym modernizacji rolnictwa. Identyfikacja funkcji wiejskich za pomocą wskaźników charakteryzujących pewną powierzchnię (jednostkę odniesienia) w najszerszym ujęciu została przedstawiona przez W. Stołę (np. 1987). Taki model badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich przeważa w większości studiów geograficznych podejmujących współcześnie ten temat (np. Bański i Stola 2002, Bański 2006). Funkcje obszaru dzieli się na podstawowe i uzupełniające. Funkcje podstawowe są uznawane za decydujące o poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru i połączeniu wsi ze światem zewnętrznym.

Badania nad wielofunkcyjnością obszarów wiejskich, w przeciwieństwie do studiów urbanizacyjnych, zwracają mniejszą uwagę na funkcjonalne relacje miasto–wieś (relacje w systemie osadniczym), a w większym stopniu koncentrują się na przemianach struktury funkcjonalno-przestrzennej obszarów wiejskich, gdzie identyfikacja związków miasto–wieś opiera się głównie na analizie relacji przestrzennych wynikających z geograficznego umiejscowienia pewnych typów rozwojowych wsi. Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego w dużym stopniu odtwarza sposób patrzenia na strukturę

przestrzenną obszarów wiejskich w kategoriach centrum–peryferie, przy czym ich identyfikacja (centrów i peryferii) odbywa się w obrębie terenów wiejskich. W ten sposób wyróżnia się pewne typy rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich, których struktura funkcjonalna oraz dominacja funkcji podstawowych jest przedstawiana jako pewien wzór przemian, choć identyfikuje się je nie tylko w oparciu o funkcje pozarolnicze, ale również rolnicze (np. funkcje towarowego, efektywnego rolnictwa). Koncepcja ukształtowana na gruncie geografii rolnictwa, a rozwijana dziś w obrębie nowej dyscypliny badawczej – geografii wsi, podchodzi do zróżnicowania przestrzennego wsi z dużo większym namysłem niż koncepcje rozwijane przez przedstawicieli innych dyscyplin geograficznych (geografii miast, geografii ekonomicznej i politycznej). Popularność tej koncepcji w różnych odmianach badawczych, np. wiejskich obszarów problemowych (Bański 2006), wiejskich obszarów sukcesu (Czapiewski 2010), jest ważnym elementem współczesnej identyfikacji obszarów społeczno-gospodarczego wzrostu i stagnacji na wsi.

Wiejski obszar peryferyjny w poststrukturalnych koncepcjach badawczych

Teorie poststrukturalne w geografii człowieka charakteryzują się dużym związkiem ze współczesną myślą nauk społecznych. Pojawienie się geografii społecznej, a przede wszystkim geografii kultury, które interpretują przestrzeń jako wysoce złożoną kategorię poznania, było m.in. podstawą zakwestionowania modelu badań obiektywnej rzeczywistości, a tym samym odejścia od wyłącznie fizycznego (geometrycznego) sposobu przedstawień przestrzeni na rzecz ujęć relacyjnych (Gregory 1994). Poststrukturalizm w geografii odchodzi od opisu obiektów, a punkt ciężkości rozważań przesuwają na odczytywanie relacji i interakcji pomiędzy relacjami, które łączą obiekty, miejsca, ludzi (topologia). Zasadniczym celem badań jest odkrywanie złożoności relacji, które kryją się pod różnymi formami przestrzeni fizycznej (Gregory 1994, Murdoch 2006). D. Massey (1998) dowodzi, że wieloraka tożsamość ludzi kształtuje jednocześnie złożoną tożsamość miejsc. Stąd też badania rzeczywistości społecznej muszą obejmować studia nad różnymi grupami społecznymi i ukształtowanymi przez nie przestrzeniami. Geografia społeczna w radykalnej formie zainteresowała się nie tylko problemem powstawania przestrzeni marginalnych i mechanizmów narastania dysproporcji społecznych, ale zaangażowała się w krytyczną ocenę procesów prowadzących do powstania nierówności (np. Harvey 1989, Soja 1996). Poststrukturalizm wyraża potrzebę bardziej refleksyjnej i złożonej konceptualizacji przestrzeni, która nie może pełnić funkcji „pojemnika”, ale powinna być wyjaśniana w kategoriach

społecznych działań i wyobrażeń (Murdoch 2006). Konstruktynwa krytyka założeń funkcjonalizmu jest charakterystyczna również dla geografii wsi, zwłaszcza w literaturze angloamerykańskiej. Od początku lat 80. XX w. poglądy geografów ewoluują w kierunku dostrzegania społecznego charakteru uwarunkowań wytwarzania wiejskiej przestrzeni.

Wiejski obszar peryferyjny a podejście realistyczne

W realistycznej analizie struktur społeczno-gospodarczych uwagę zwraca się na dualizm w interpretacji działalności ekonomicznej ludzi. Podejście to krytycznie ocenia możliwości wyjaśniania struktury w oparciu o klasyczny schemat analizy funkcjonalnej. Celem realistycznego podejścia jest połączenie abstrakcyjnego schematu identyfikacji działalności gospodarczej w kategoriach funkcji (obszaru, osiedli) ze społeczną oceną warunków działania na bazie celowego doboru studiów przypadku (Sayer 1984). W realistycznym modelu badań geograficznych formułowane są założenia o dualnym charakterze struktury, co związane jest z wpływem socjologicznej orientacji strukturalnego marksizmu na nauki społeczne (por. Turner 2004, Suliborski 2010).

W geografii człowieka, zwłaszcza w geografii osadnictwa, dualizm struktury polega na rozróżnieniu poziomu zjawisk ponadjednostkowych i jednostkowych. W płaszczyźnie jednostkowej przyjmuje się interpretację społeczną, której celem jest poznanie motywów ludzkiego działania. W perspektywie ponadjednostkowej, strukturalizacji poddaje się globalne rezultaty tych działań w ramach określonego systemu osadniczego (Maik 1988). Rola osiedla w systemie zależy od pełnionych funkcji, a z drugiej strony funkcja ta jest globalnym wynikiem zachowań społecznych ludzi. Miejsce (jednostka osadnicza, miasto, wieś) traktowane jest zatem jako przestrzeń „spotkania” indywidualnych działań ludzi ze strukturami społecznymi (Lisowski 1998).

Podstawą rozwoju scjentyzmu krytycznego, w tym strukturalnego marksizmu, jest traktowanie przestrzeni jako pewnego czynnika strukturyzującego relacje społeczne (por. Maik i Stachowski 1995). Wieś jest wówczas pewnym terytorium (obszarem, jednostką osadniczą) i pełni określone funkcje (wewnętrzne, zewnętrzne) w organizacji społecznej. Społeczeństwo obszar ten zajmuje, użytkuje (kontroluje), urządza, przekształca. Tezę o dualnym charakterze struktury wykorzystano m.in w tworzeniu założeń koncepcji lokalnych systemów osadniczych (Maik 1993). Ukształtowała się ona na drodze ewolucyjnego poszerzania teorii lokalnej sieci osadniczej, ośrodków lokalnych i zespołów osadniczych o założenia koncepcji systemowej. Kategorią wyjaśniającą tworzenie się lokalnego podsystemu społecznego jest funkcja

jednostki osadniczej o specyficznym charakterze (lokalnym). Zwrócenie uwagi na cykl życia codziennego, jako pewnej egzemplifikacji relacji funkcjonalnych w lokalnym systemie osadniczym, przyczyniło się m.in. do podkreślenia roli form i charakteru zamieszkiwania miejsc przez ludzi, a nie tylko wykonywanej działalności ekonomicznej (Suliborski 1976). W ten sposób na gruncie krytycznej orientacji funkcjonalnej w geografii człowieka powstała koncepcja środowiska mieszkaniowego, które zdefiniowano jako zbiór miejsc zamieszkania identyfikowanych zespołem istotnych dla człowieka elementów społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych otaczających te punkty, a także relacji zachodzących pomiędzy elementami a miejscami zamieszkania oraz relacji międzyelementowych (Suliborski 1976).

Wiejski obszar peryferyjny w podejściu realistycznym jest pewnym rodzajem systemu lokalnego o specyficznych cechach. Dualistyczna interpretacja struktury zmienia w zasadniczy sposób postrzeganie obszarów wiejskich. Realistyczna koncepcja struktury buduje wielopiętrowy system wyjaśnień, co tworzy podstawę do odkrycia rzeczywistych mechanizmów zmian funkcji i struktury funkcjonalnej. W ujęciu tym odchodzi się od wartościowania przestrzeni w kategoriach „centrum = wzrost” i „peryferie = stagnacja” dostrzegając specyfikę działalności ekonomicznej i powiązanej z nią organizacji przestrzeni oraz organizacji dziennego cyklu życia. Strukturalizm marksistowski opiera się na relacyjnej interpretacji przestrzeni, a badania kładą nacisk na współzależności typów produkcji (rynków pracy) i zjawisk społecznych. Alternatywne spojrzenie na podział centrum–peryferia uwydatnia współczesny charakter „wiejskości”. Centrum i peryferii nie można traktować jako odrębnych (autonomicznych) światów, ale jako efekt społecznego podziału pracy. Wiejskie peryferie są wytwarzane jednocześnie w procesach formowania się i umacniania kapitalizmu jako specyficznych relacji produkcji. W przypadku obszarów wiejskich specyfika ta kształtuje się w oparciu o relacje produkcji rolniczej i innych pierwotnych dziedzin ludzkiej aktywności gospodarczej, których cechą jest duży związek ze środowiskiem przyrodniczym (Gilbert 1998). Peryferyjność w społeczeństwach kapitalistycznych można interpretować w związku z działalnością rolniczą opierającą się na jedynym w swoim rodzaju czynniku produkcji, czyli ziemi, co jednocześnie nie oznacza zacofania czy opóźnienia (np. istnienie form kapitalistycznego rolnictwa rynkowego). Wiejskość wyjaśniana jest w kategoriach specyficznego systemu gospodarczego i kulturowego kształtowanego przez nierównomierny rozwój regionów oraz aktywność ekonomiczną w zakresie pierwotnej produkcji (Gilbert 1998).

Wiejski obszar peryferyjny a podejście kulturowe

Uniwersalizm badawczy podejścia kulturowego wynika z traktowania człowieka jako punktu wyjścia do refleksji nad jego biologiczną, społeczną i kulturową naturą (Jędrzejczyk 2007). Geografia humanistyczna akcentuje kulturowy aspekt ludzkiej osobowości, a za cel stawia się zrozumienie człowieka i warunków środowiska, w którym żyje (Jędrzejczyk 2007, Rembowska 2003). Człowiek i jego życie, postrzeganie, ocena i wartościowanie przestrzeni daje inną perspektywę badań geograficznych. Poszukiwanie sensów ukrytych w ludzkiej świadomości lub uzewnętrznionych w działaniach, intencjach jest potrzebne, aby zrozumieć akty doświadczania indywidualnego lub kolektywnego środowiska życia. Wsie jako pewne wspólnoty terytorialno-społeczne w Polsce, zróżnicowane regionalnie, ukształtowane najczęściej w długim czasie, charakteryzujące się nadal pewną odrębnością kulturową, są ciekawym i inspirującym przedmiotem badań geografii kultury. Geografia kultury, zwracająca uwagę na wymiar aksjologiczny i estetyczny, interpretuje wieś jako specyficzny styl życia lub zbiór stylów życia kształtujących się w środowisku wsi. Wieś kojarzona zazwyczaj z procesem „długiego trwania” doświadcza obecnie szybkich przemian społeczno-kulturowych, z których ważnym aspektem jest zmiana stosunku do ziemi i innych elementów przyrodniczych. Na wieś jako twór kulturowy można zatem patrzeć przez pryzmat wyobrażeń mieszkańców o miejscu życia i wartości przypisywanym poszczególnym składnikom otoczenia (przestrzeń symboliczna).

Koncepcje kulturowe interpretują wieś jako specyficzny styl życia oraz rodzaj tożsamości społecznej budowane w oparciu o wartości związane z wiejskim sposobem zamieszkiwania i pracy. Wsi peryferyjnej nie interpretuje się w jednostronnych kategoriach zapóźnienia gospodarczego, obszaru problemowego czy degradacji kulturowej. Wiejska peryferyjność to przede wszystkim potencjał kulturowy, zakorzenienie społeczne i terytorialne, zespół tradycyjnych wartości wywodzących się ze specyficznej wiejskiej wspólnotowości, familijności oraz religii (Wójcik 2009, Zarycki 2007). Peryferie to część narodowej i regionalnych tożsamości, pewien rodzaj „kresów”, które choć znajdują się na uboczu głównych prądów przemian gospodarczych i kultury masowej, niosą silny przekaz oparty na pewnej wizji rozwoju społecznego (konserwatyzm), a także coraz częściej wyrażają tęsknotę części społeczeństwa za „wiejskością” jako sposobem życia (Phillips 2005, Grzeszczak 2010). Geograficzne badania wsi peryferyjnych (głównie w kręgu angloamerykańskim) coraz częściej ukazują problemy różnych środowisk społecznych, dowodząc w wielu przypadkach braku zasadności generalizacji podziałów przestrzeni na centrum i peryferie.

Podsumowanie

Przegląd najważniejszych, tradycyjnych i nowych, koncepcji badawczych w kontekście wiejskich obszarów peryferyjnych ukazuje z jednej strony dużą różnorodność sposobów wyjaśniania struktur i procesów kształtujących ich charakter, z drugiej zaś buduje pewne wyobrażenie o możliwościach interpretacji wiejskich peryferii w poststrukturalnych podejściach badawczych geografii człowieka.

Praktyczny wymiar przeprowadzonej analizy podejść badawczych polega na zwróceniu uwagi na przeważający sposób przedstawienia wiejskich peryferii w literaturze naukowej, czyli w modelu funkcjonalno-strukturalnym. Nowe podejścia badawcze „wyzwalają” wiejskie peryferie ze stereotypowego sposobu ich opisu jako obszarów zacofanych, nienadążających za zmianami zachodzącymi w centrum, zdegradowanych pod względem gospodarczym i kulturowym. Poststrukturalne koncepcje badań podkreślają wielowymiarowość przestrzeni i przede wszystkim zwracają uwagę na istnienie struktur ukrytych (struktur działania, mentalnych, itp.) oraz pozaekonomicznych rodzajów kapitału (przede wszystkim kapitału kulturowego)³. Zmiana sposobu myślenia o wsi peryferyjnej jest o tyle ważne, że w oparciu o badania naukowe formułowane są często wytyczne dla rozwoju obszarów wiejskich. Tradycyjne (funkcjonalne, ekonomiczne) interpretowanie zjawisk charakterystycznych dla wsi peryferyjnych może utrzymywać ich stereotypowe postrzeganie. Postrukturalizm, zwłaszcza o kulturowym zabarwieniu, przedstawia wiejskie peryferie jako obszary zróżnicowane i posiadające znaczne walory (społeczne, środowiskowe, krajobrazowe, itp.). Praktyczny wymiar bardziej złożonej interpretacji przemian wsi peryferyjnej polega na podkreśleniu, że nie ma uniwersalnych wytycznych dotyczących ich planowania, a lokalne programy rozwoju powinny być ustalane przy szacunku dla indywidualności poszczególnych wsi (obszarów wiejskich) wynikających z oryginalnych form historyczno-kulturowej tożsamości i współczesnych przekształceń.

Literatura

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.

Bunce M., 1994, *The countryside ideal*, Routledge, London.

³ Koncepcja kapitałów autorstwa P. Bourdieu jest współcześnie powszechnie wykorzystywana w analizach nauk człowieka (por. np. Turner 2004), w tym także światowej geografii człowieka (por. Cloke i in. 1991).

- Cloke P., Philo Ch., Sandler D., 1991, *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*, Paul Chapman Publishing Ltd, London.
- Czapiewski K. Ł., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Friedman J., 1968, *The role of cities in national development*, Santiago de Chile.
- Gilbert J., 1998, *Teoretyczny fundament socjologii wsi*, [w:] K. Gorlach (red.), *Socjologia wsi w Ameryce Północnej*, Wydawnictwa UMK, Toruń.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, Seria IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Gregory D., 1994, *Geographical imaginations*, Blackwell, Oxford.
- Grosse T. G., 2002, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, Studia Regionalne i Lokalne, 1 (8).
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Prace Geograficzne, 173, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J., 2010, *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*, Monografie IGiPZ PAN, Warszawa.
- Harvey D., 1989, *The condition of postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Jędrzejczyk D., 2007, *Geografia jako nauka humanistyczna*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 3., *Geografia a przemiany współczesnego świata*, WSG, Bydgoszcz.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 4, Warszawa.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, UW, Warszawa.
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego*, Seria Geografia, 11, UAM, Poznań.
- Maik W., 1988, *Rozwój regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Seria Geografia, 37, UAM, Poznań.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, UMK, Toruń.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Maik W., Stachowski J., 1995, *Preteoretyczne modele pojęciowe w geografii społecznej i ich rola w budowie teorii i wyjaśnianiu zjawisk społeczno-przestrzennych*, [w:] St. Liszewski (red.), *Studia z geografii społecznej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia geographica, 19, Łódź.

- Massey D., 1998, *Power-geometries and the politics of space-time*, Hettner-Lecture, Department of Geography, University of Heidelberg, Heidelberg.
- Murdoch J., 2006, *Post-structuralist geography*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Phillips M., 2005, *Differential productions of rural gentrification: illustrations from North and South Norfolk*, *Geoforum*, 35, s. 477–494.
- Rajman J., 1994, *Przemiany społeczno-gospodarcze osadnictwa wiejskiego (przegląd problematyki badawczej)*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993*, tom II, *Kierunki badań naukowych*, PTP, KGOiL, Łódź.
- Rakowski W., 1980, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*, PWE, Warszawa.
- Ratzel F., 1897, *Politische Geographie*, München.
- Rembowska K., 2003, *Kultura w tradycji i współczesnych nurtach badań geograficznych*, UŁ, Łódź.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i badaniach empirycznych*, IGiPZ PAN, Ossolineum, Warszawa.
- Sayer A., 1984, *Method and social science*, Hutchinson, London.
- Soja E., 1996, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*, Blackwell London.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Suliborski A., 1976, *Środowisko mieszkaniowe miasta jako przedmiot badań geografii osadnictwa*, *Acta Universitatis Lodzianensis, Seria II*, 7.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2008, *Funkcje miast*, [w:] St. Liszewski (red.), *Geografia Urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Turner J. H., 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wójcik M., 2009, *Spółeczna geografia wsi*, *Czasopismo Geograficzne*, 80, 1–2.
- Wójcik M., *Zmiany funkcji obszarów wiejskich w województwie łódzkim w ujęciu koncepcji bazy ekonomicznej (1999–2007)*, [w:] M. Wójcik (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną miast i rynkiem pracy w województwie łódzkim*, KIRR, ZGRiS UŁ, Łódź.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, *Czasopismo Geograficzne*, 3–4, Wrocław.
- Zarycki T., 2007, *Interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferyjnych. Propozycje teoretyczne*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (27).

Zgliński W., 1994, *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162.

Summary

In the tradition of geographical studies the concept “core – periphery” is one of the most important theoretical constructs which has been verified empirically on many occasions. The main objective is to attempt and compare form of occurrences of ‘peripheral rural areas’ in the traditional and a new geographical research. Overview of key theoretical concepts in the context of peripherality, on the one hand, shows a large variety of ways to explain the structures and processes that shape a character of peripheral rural areas, and, on the other hand, builds on some idea of the possibilities of interpretation of rural periphery in the new – post-structural and cultural approaches in researches of human geography.